

VAN WIERDEN EN TERPEN

Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek
Nummer 12 (juni 2009)

Graven aan de voet van de Achlumer kerk

Nadat alweer twee jaar geleden bij Anjum een indrukwekkend terpprofiel kon worden bezichtigd, is het in juni 2009 opnieuw zover: in Achlum wordt aan de voet van de kerk de zuidelijke flank van de dorpsterp onderzocht.

Het onderzoek zal bestaan uit het blootleggen van een circa 1,5 m hoge steilkant, die tot in de natuurlijke ondergrond wordt verdiept om de opbouw van zowel antropogene als natuurlijke lagen in beeld te brengen. Vervolgens wordt aan de voet van het talud, in de 'terpzool' van het afgegraven terpdeel, de aanwezigheid van archeologische resten getoetst door het aanleggen van enkele vlakken op het niveau direct onder de bouwvoor. Tot slot zal het terpprofiel tot 50 meter buiten het terplichaam worden verlengd, zodat ook eventuele activiteiten op de kwelder direct rondom de nederzetting bestudeerd kunnen worden. De onderzoekslocatie is om verschillende redenen wetenschappelijk interessant. In de eerste plaats ligt Achlum slechts 1,5 km ten noorden van de Marne, een oude zeearm die tegenwoordig volledig is dichtgeslibd. Doordat rondom Achlum via deze zeearm een dik pakket zeeklei is afgezet, biedt het onderzoek van de natuurlijke lagen onder de terp de mogelijkheid om meer grip te krijgen op het proces van vorming en vergroting van de Marne. Daarnaast kan worden vastgesteld welke invloed de middeleeuwse overstromingen die met de vergroting van de Marne samenhangen op de terpbewoning heeft gehad, en hoe de bewoners van de Achlumer terp hierop hebben gereageerd (ophoging van de woonplaats en aanleg dijk). In de tweede plaats is dorpsterp van Achlum aan een nog duidelijk in het huidige slotenpatroon herkenbare geul gelegen, die een direct verbinding met de Marne heeft gevormd. Interessant is vast te stellen hoe oud deze geul is, hoe deze waterweg door de terpbewoners werd gebruikt en of hierin nog resten van vaartuigen of specifieke deposities, zoals restanten van rituelen, zijn te verwachten. Tot slot is de onderzoekslocatie archeologisch van bijzondere interesse vanwege zijn ligging in het 'oude' kweldergebied, dat al vanaf circa 600 v. Chr. bewoonbaar was. Hopelijk kan het onderzoek bijdragen aan de discussie over de

vroegste kwelderbewoning in Friesland (vanaf wanneer, woonden de eerste bewoners op een podium en waar kwamen zij vandaan?). Doordat niet het centrale deel maar de zuidelijke flank van de dorpsterp wordt opgegraven, zal specifiek informatie worden verkregen over de inrichting en het gebruik van de randzones van terpnederzettingen: zijn hier speciale activiteiten te verwachten, hebben hier wellicht akkers gelegen en wat zeggen de aanwezige 'terpsloten' over de fasering en uitbreiding van de terp? Om vast te stellen in hoeverre ook de kwelderzone *buiten* de woonplaats hierbij werd benut, zal de zone direct rondom het terplichaam bij het onderzoek worden betrokken. Het onderzoek is echter niet alleen gericht op het beantwoorden van wetenschappelijke vragen; ook het aanleveren van informatie voor toekomstig beheer en behoud van terpen, terprestanten, terpzolen, geulsystemen en *off-site* structuren vormt een belangrijk aandachtspunt. Het veldwerk wordt uitgevoerd door het Groninger Instituut voor Archeologie, in samenwerking met de provincie Fryslân (zie de vorige nieuwsbrief). Daarnaast zijn Peter Vos van Deltares en Hans Huisman van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bij het onderzoek betrokken, de eerste om een landschapsreconstructie te maken en de tweede om de aantasting van het terprestant als gevolg van erosie en uitdroging te bestuderen.

Johan Nicolay

Blik op de opgravingslocatie in Achlum, gezien vanuit het oosten: rechts de dorpskerk, links op de achtergrond het talud en op de voorgrond het afgegraven terpdeel.

Foto: J.A.W. Nicolay, RUG/GIA

Geen natuurlijk, maar menselijk verschijnsel *Nieuw licht op vegetatiehorizonten*

De Nationale Onderzoeksagenda Archeologie koestert hoge verwachtingen ten aanzien van het micromorfologisch onderzoek van vegetatiehorizonten. Deze dunne zwarte laagjes, die op veel plaatsen van Noord-Nederland in de bovenste meter van de kleibodems zijn aangetroffen, zijn altijd beschouwd als subfossiele overblijfselen van een vroegere zode die bewaard zijn gebleven dankzij overslibbing. Volgens Richard Exaltus en Gert Kortekaas zijn deze laagjes echter niet op natuurlijke wijze ontstaan in periodes van wateroverlast, maar door menselijk handelen, als gevolg van het stelselmatig afbranden van de kweldervegetatie ter verrijking van de bodem¹. Een reactie van Ernst Taayke.

Tijdens mijn studie ben ik grootgebracht met de notie van herkenbare bodemvorming in de kwelders, in de vorm van ijle zwarte laagjes, zogenaamde vegetatiehorizonten (VH), in een verder tamelijk amorf kleipakket. De voorvechter was destijds Wim Roeleveld, promovendus, later hoogleraar Aardwetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Het waren de jaren van de transgressie- en regressiefasen, vernoemd naar respectievelijk Calais en Duinkerke (mariene afzettingen) en Holland (periodes van veenvorming). De eerste millennia na de laatste ijstijd steeg de waterspiegel razendsnel, maar in het Neolithicum vlakke de curve af en daarna trad de zee zelfs af en toe terug en konden er grote veengebieden ontstaan. Dicht bij de jaartelling en daarna werden de marges steeds kleiner en bleef een regressiefase slechts zichtbaar door een vaag humeus bandje. Althans, zo dacht men. Na mijn studie belandde ik bij het Centrum voor Isotopenonderzoek (¹⁴C-laboratorium) te Groningen, en daar was het dateren van VH's schering en inslag. Dat was niet eenvoudig: het gehalte aan koolstof, nodig voor de datering, was bijzonder laag, er zaten soms honderden jaren grote ouderdomsverschillen tussen de gemeten grootte-fracties of tussen residu en extractie en er was geen duidelijke relatie met NAP-diepten of -hoogten. De monsters kwamen vaak van de VU of de Rijks Geologische Dienst, maar ook zette Harm-Jan Streurman, de voor de ¹⁴C-metingen

verantwoordelijke analist, zelf de schep in de Groninger klei. De uitkomsten publiceerde hij samen met mij, in de Berichten ROB 39.

Tijdens de analyse van onze resultaten kwamen we natuurlijk terecht bij Wim Roeleveld, een bedachtzaam prater en roker - zijn brandende pijp verdween soms voor enige tijd in zijn broekzak zonder dat de bezitter vlam vatte. Hij liep evenmin warm voor onze nieuwe dateringen. Blijkbaar waren de bakens verzet.

Inmiddels leven we een paar decennia later en is in Nederland het idee van een afwisseling van transgressie- en regressiefasen vrijwel verlaten². Lokale factoren (verplaatsingen van stroomgeulen, blokkades door strand- en kwelderwallen enzovoorts) bepaalden het beeld van klei-afzettingen en veengroei, zo wordt nu gedacht. De zeespiegel rees en rijst, maar het effect is niet overal hetzelfde. Adieu Calais en Duinkerke! Niet zolang geleden liep mijn visie op het bodemkundige verleden nog een tweede deuk op. Richard Exaltus, eerder bij RAAP maar nu zelfstandig onderzoeker, heeft micromorfologisch onderzoek verricht aan (slijpplaatjes van) kleimonsters van diverse lokaties in de gemeente Groningen. De uitkomst is dat een VH niet zozeer een subfossiel restant van een beloopbaar oppervlak (zode) vormt, maar feitelijk bestaat uit een reeks dunne bandjes verbrand materiaal en soms as, gescheiden door opslibbingslaagjes. In de opinie van Exaltus en Kortekaas is er daarbij geweest sprake van mensenwerk: de vegetatie werd jaarlijks, decennialang, opzettelijk afgebrand, ter verrijking van de bodem, daarmee zorgend voor optimale groei van - althans voor koeien - eetbare kweldervegetatie.

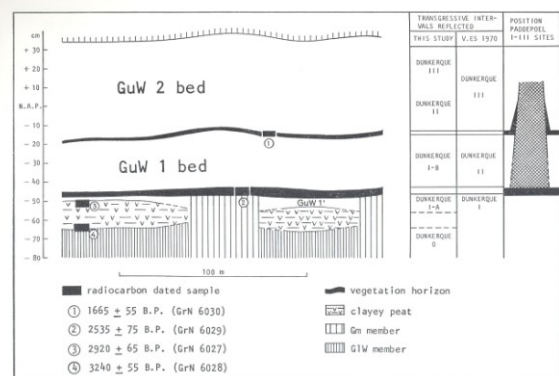

Fig. 37 The Paddelpool section

Vegetatiehorizonten nabij de stad Groningen, zoals destijds door Roeleveld waargenomen (bron: W. Roeleveld 1974, *The Holocene Evolution of the Groningen Marine-Clay District*, Berichten ROB 24, Supplement).

¹ Exaltus, R.P., & G.L.G.A. Kortekaas 2008: Prehistorische branden op Groningse kwelders, *Paleo-Aktueel* 19, 115-124.

² Zie ook de bijdrage 'Wierden ontstaan in een dynamisch getijdenlandschap' van Peter Vos en Egge Knol in Professor Van Giffen en het geheim van de Wierden, Groningen, 2005

De waarneming is zeer interessant, en ook overtuigend, maar de explicatie verdient nadere onderbouwing. Er blijft bij mij iets knagen. Indien deze aanname klopt, dan zouden de uitkomsten van ¹⁴C-dateringen tamelijk homogeen moeten zijn - het monster werd immers in korte tijd, mogelijk jaarlijks gevormd! Het zou bijna op het meten van groepjes boomringen moeten lijken. In werkelijkheid zijn er - zoals boven al vermeld - in het verleden nogal grote verschillen gemeten tussen verschillende fracties, of tussen ogen-schijnlijk op eenzelfde niveau afgezette laagjes. Overigens werd destijds geopperd dat in zeewater zwevend organisch materiaal wellicht een 'verontreinigend' effect had. En er was toen voor een conventionele meting zeer veel materiaal nodig; een monster, hoe dun ook gestoken, woog al gauw een kilo en kende op zich misschien al een spreiding van een paar honderd jaar. Toekomstige AMS-metingen, mogelijk aan de hand van individuele laagjes, zullen zeker een helderder licht op deze kwestie werpen. Een tweede kanttekening is, dat de meest intensieve bewoningsperiode in het kustgebied, circa 2e eeuw v. Chr. - 2e eeuw na Chr., bij mijn weten erg weinig VH-dateringen heeft opgeleverd. Juist in die periode was er veel vee, en dus ook veel gewas nodig. De meeste dateringen stammen daarentegen uit de Late Bronstijd en de eerste helft van de IJzertijd, en vervolgens uit de Vroege Middeleeuwen. Met name het eerste tijdvak kent weinig sporen van menselijk gebruik. Tenslotte, maar op zich niet relevant voor de theorie, zijn de in het artikel genoemde opslibbingssnelheden, gemiddeld 2 cm per jaar (circa 24-25 springvloeden), nogal fors. Afgemeten aan de diepte van terpzolen uit diverse perioden, al sinds Van Giffen een populair onderwerp, lag de natuurlijke opslibbing lange tijd gemiddeld op zo'n nog geen 10 cm per eeuw! Ter vergelijking: bij de oudste terpen lag de basis op ruwweg 0,5 m onder NAP, rond het begin van de jaartelling lag de grondslag rond NAP en recent ingepolderd land ligt op circa 1,5 m + NAP.

Ernst Taayke

Geen 'kassabon', maar schuldbewijs lening *Hoe de koe verdween van het schrijftafeltje van Tolsum*

Op het beroemde Romeinse schrijftafeltje van Tolsum heeft een heel andere tekst gestaan dan we een eeuw lang hebben aangenomen. Het gaat niet over een koe, maar over een geldlening.

Het schrijftafeltje van Tolsum werd in 1914 gevonden bij de commerciële afgraving van een terp ten zuiden van Franeker. De omstandigheden van die vondst zijn niet bekend, maar gelukkig kwam de unieke vondst wel bij het Fries Museum terecht.

De Romeinen gebruikten dergelijke met was bedekte plankjes om bijvoorbeeld transacties vast te leggen. De waslaag is in het geval van dit plankje verdwenen, maar in het sparrenhout zijn nog de krassen te zien die de scherpe schrijfstift heeft achtergelaten.

Al in 1917 waagde de Groningse prof. C.W. Vollgraff zich aan een transcriptie van de tekst en een vertaling. Hij kwam tot de conclusie dat het over de verkoop van een koe gaat. Na verloop van tijd rijzen twijfels over die interpretatie - die inmiddels haar weg gevonden had naar allerlei lesboeken en naslagwerken - maar het duurt tot 2007 voor er een nieuw onderzoek komt. Op initiatief van de cultuurhistorische instellingen Tresoar en het Fries Museum wordt het plankje naar Oxford overgebracht.

Daar gaan prof. A. Bowman en zijn collega R. Tomlin aan de slag met een nieuwe beeldtechniek die uit het kankeronderzoek is overgenomen. Dat levert zulke scherpe beelden op van de krasjes in het hout, dat ze in staat zijn om de tekst te ontcijferen. Dat gebeurt met hulp van prof. K.A. Worp van de Universiteit Leiden, die de Friese instellingen in Oxford introduceerde.

De uitkomsten van het onderzoek verrassen ook de onderzoekers zelf. Van de eerste lezing van Vollgraff laten de Britten nauwelijks een woord heel. Ze constateren dat de tekst halverwege een zin begint. Het moet dus gaan om een document dat op meerdere schrijfplankjes is vastgelegd: vermoedelijk een drieluik, een gebruikelijke vorm. Zo'n *trptychon* werd omwikkeld met touw en verzegeld.

De tekst op het plankje handelt over een slaaf met de naam Carus, die iets heeft geleend - waarschijnlijk geld - aan een onbekende andere persoon. Op de achterkant van het plankje staat een rijtje namen van getuigen van deze

schuldverklaring. De eerste ondertekenaar was een hoge officier in het Romeinse leger dat gelegerd lag in Xanten, aan de grens met Friesland. Een andere ondertekenaar was een Bataaf, waarmee het schrijfflankje ook in één klap de vroegste vermelding bevat van een Bataafse soldaat in Romeinse dienst. Ook nieuw is de constatering dat het document is opgemaakt op 23 februari van het jaar 29 na Christus. De Romeinen gebruikten de consuls - die ieder jaar wisselden - als aanduiding van de jaren. De genoemde C. Fufius Geminus was consul in het jaar 29. Dat past bij eerdere conclusies over het gebruikte schrift - typisch eerste-eeuws Romeins cursiefschrift - en het hout. Aan de hand van C-14- datering werd in 1995 namelijk al vastgesteld dat het plankje in de eerste eeuw na Christus is gemaakt.

Volgens prof. Bowman wordt het object door de nieuwe interpretatie alleen maar waardevoller. „In deze noordwesthoek van het Romeinse rijk hebben we heel weinig bronnen. Er gaat zelfs niets zo ver terug als de tekst die we nu hebben.”

De datering in het jaar 29 is extra interessant, omdat de Romeinse historicus Tacitus schrijft over een opstand van de Friezen tegen de Romeinse burens, één jaar eerder. Aanleiding voor de vijandelijkheden zou onenigheid zijn over een belasting in ossenhuiden die de Romeinen hadden opgelegd. Dat dit document zo kort na die opstand is opgesteld, werpt een interessant nieuw licht op de uitspraken van Tacitus. „We weten van hem dat hij militaire gebeurtenissen die meerdere jaren bestrijken, wel eens terugbrengt tot één jaar. Het is dus niet uitgesloten dat de gevechten die hij in 28 na Christus plaatst, eerder of later plaatsvonden.”

Volgens prof. mr. M.J. Zwolve uit Leiden, specialist in Romeins recht, is op het schrijfflankje een ‘cautio’ vastgelegd. „Dat is de formele optekening van een schuld van de ene persoon aan de andere.” Zwolve wees op een bepaalde formule in de Latijnse tekst die de schuld ook voor anderen interessant maakt. „Die formule stelde iemand in staat om het recht op uitbetaling van die schuld, over te nemen. Daar werd druk in gehandeld.” Een concept dat verrassend modern aandoet in het licht van de huidige kredietcrisis, die een gevolg is van het doorverkopen van dubieuze leningen.

Op het symposium in Leeuwarden waar de nieuwe tekstanalyse gepresenteerd werd, kwam ook de vraag aan de orde of de tekst in het toenmalige Friesland is opgetekend. De meeste sprekers hielden het voorzichtig op het Nederlandse gebied of eventueel het huidige Duitsland. De vermelding van een Bataaf en van een legioen dat hier destijds

actief was, maakt dat zeer waarschijnlijk.

Dr. M.C. Galestin van het archeologisch instituut in Groningen durfde wat verder te gaan. Zij suggereerde dat Winsum er mogelijk iets mee te maken heeft. Galestin - die eerder al met de nu bevestigde datering in 29 na Christus kwam - stelt dat er genoeg Romeinse resten in Winsum zijn gevonden om te bewijzen dat de Romeinen daar in de eerste eeuw na Christus waren. „Friesland werd in die tijd als onderdeel van het Romeinse rijk gezien. Het plankje is in Tolsum in de diepste grondlagen gevonden. Het is dus waarschijnlijk al in de Romeinse tijd op de terp beland.”

Het publiek liet zich tijdens het symposium even verleiden tot speculaties over hoe het plankje in Tolsum zou zijn beland. Maar prof. dr. G. Jensma van de Universiteit Groningen waarschuwde voor dit soort nattevingerwerk. Hij wees erop dat de oude lezing meer dan negentig jaar voor waar is aangezien, mede door de autoriteit van de specialist, professor Vollgraff. Ook deze nieuwe versie ontleent zijn geloofwaardigheid aan het gezag van de onderzoekers. Uiteraard in combinatie met de nieuwe visualiseringstechnieken die zij hebben gebruikt. Jensma pleitte dus voor een discussie op basis van die onderdelen, waar de ruimte voor speculatie het kleinst is.

Een knelpunt voor verdere interpretatie is het ontbreken van de andere twee delen van het plankje, maar ook het ontbreken van andere plankjes uit deze uithoek van de Romeinse wereld. „Start digging!”, grapte Tomlin, een van de Britse experts die voor de nieuwe lezing zorgde. Wie weet wat er nog in de diepste lagen van de Friese terpen te vinden is.

Erik Betten

Met toestemming overgenomen uit het Friesch Dagblad van 24 en 25 april 2009.

De tekst op het schrijfflankje van Tolsum is negentig jaar na de vondst opnieuw geanalyseerd. Het blijkt geen ‘kassabon’ van de verkoop van een koe te zijn, zoals altijd werd gedacht, maar een ‘schuldbewijs’ van een lening.

Foto: Fries Museum

VERENIGINGSACTIVITEITEN

Excursie naar Benser Wad, Duitsland

Archeologie met natte voeten

Het stuk Waddenzee tussen de Duitse Waddeneilanden Langeoog en Spiekeroog is nog niet zo oud. Tot in de late middeleeuwen was het een bewoond kweldergebied. Een kerkelijk document uit 1420, de *Stader Copiar*, vermeldt maar liefst vier kerken in het gebied dat tegenwoordig wordt beheerst door eb en vloed en zilte zeewind. Sinds de overstroming in de late middeleeuwen is het gebied ernstig onderhevig aan erosie. De veenbodem uit de IJzertijd ligt op sommige plekken aan de oppervlakte. Overblijfselen van verdronken dorpen liggen verspreid over het Wad; soms in context, soms honderden meters verplaatst. Geograaf Axel Heinze uit Esens brengt sinds 1980 de vondsten van het Wad in kaart. Op zijn uitnodiging brachten ongeveer dertig leden van de Vereniging voor Terpenonderzoek op 9 mei een bezoek aan het Wad bij Esens.

De ontvangst vindt plaats in het museum 'Leben am Meer' in Esens, waar een deel van de waddenvondsten ligt uitgesteld. Al gauw wordt duidelijk hoeveel er nog bewaard is gebleven van de verdronken dorpen, ondanks de eeuwenlange getijdenwerking. Meest in het oog springend is het geheel intacte skelet van een vrouw, in situ gevonden op de plek van een vermoedelijk grafveld, samen met een zilveren schijffibula en een bronsfibula. Ook is er veel dierlijk bot gevonden, uitzonderlijk goed geconserveerd. De meeste dieren, waaronder ook vis en ree en hert, zijn gegeten, maar er zijn ook enkele complete skeletten aangetroffen. Er is onder meer een paard gevonden, waarschijnlijk verdronken tijdens een stormvloed, waarna het kadaver is begraven. Ook is een hond met ingeslagen schedel gevonden als bijzetting op een grafveld uit de vijfde eeuw. Naast botmateriaal zijn er sinds 1980 ruim 10.000 stuks aardewerk geborgen, waarvan de oudste fragmenten dateren uit 210 voor Christus.

Dan is het tijd om de context van al deze vondsten te gaan bekijken. Gewapend met verrekijker, korte broek en schoenen-van-7-euro-uit-de-Scapino stappen we de zeedijk bij Esens over. Het heeft haast iets magisch.

De Waddenzee op lopen, de vaste grond van de zeedijk achter je laten, in een lange rij van wadlopers richting de horizon. Een nieuwe wereld in van zee en vogels en wind. Het Wad ligt vol met stenen die van de verdronken dorpen afkomstig zijn. Sommige zijn waarschijnlijk

Stilstaan bij een steen van een kerkgebouw.

Foto: Johan van Gent

afkomstig van de kerkgebouwen, zoals bewerkte tufstenen en kloostermoppen.

Van andere stenen is een samenhang met een specifiek gebouw niet meer duidelijk. Naast stenen zien we tijdens de wandeling ook grondsporen. In het verleden heeft Axel Heinze waterputten, huisplattegronden en zelfs ploegsporen vrij gelegd. Nu komen we vlechtwerk van een kade tegen en een 'mysterieus houten vierkant' waarvan niemand weet wat het is. Na anderhalf uur lopen komen we op een vlakte met een zeer hoge vondstdichtheid. Iedereen buigt z'n hoofd naar de grond, je bent tenslotte archeoloog of je bent het niet, en de emmer met vondsten is al snel gevuld. Een prachtige randscherf uit de Romeinse tijd, een onderkaak van een rund en nog veel meer fragmenten van dierlijk bot, diepzwart gekleurd door het slib. Heel bijzonder allemaal; midden op het Wad vondsten oprapen van eeuwen oud. Stenen van een kerk liggend in het slib. Lopen op de veenbodem uit de IJzertijd. Boomwortels net onder het wateroppervlak.

Na drie uur lopen bereiken we weer de zeedijk. De laagstaande zon zorgt voor een prachtig geelblauw strijklicht, de lucht versmelt haast onmerkbaar met het stille water van de Waddenzee.

Waddenarcheologie is een vak apart. Door de getijdenwerking is systematisch onderzoek lastig; vlakken kunnen maar een paar uur openliggen voordat het weer hoog water wordt en na een stormvloed of een winter met ijs ligt alles weer bezaait met nieuwe resten. Maar waar wij in Noord-Nederland voornamelijk informatie hebben over de centrale nederzetting op de terp, kan waddenarcheologie ook iets vertellen over het ommeland, over akkers, kades, paden.

Ik vond het een zeer geslaagde excursie, voor herhaling vatbaar!

Johan van Gent

Literatuur

Heinze, A., 2000, *Archäologische Funde im ostfriesischen Watt*, in Jaarverslagen 76-82, 1992-1998, pp. 76-97

Nieuw onderkomen voor Museum Wierdenland

Na maanden van zwoegen, lawaai en rotzooi was het 26 maart 2009 eindelijk zover: het geheel vernieuwde Museum Wierdenland in Ezinge opende feestelijk haar deuren. Gedeputeerde Gerritsen van de provincie Groningen en burgemeester Michels van Winsum verrichtten de plechtigheid. De officiële handeling bestond uit het onthullen van een in opdracht van het museum geschilderde schoolplaat 'De aankomst op de kwelder'. Dit schilderij van Jouke Nijman verbeeldt de eerste vestiging in het Groninger kweldergebied, rond 500 voor Christus. We zien een woonstalhuis op een kwelderwal, omringd door de mensen van wie we de gebruiksvoorwerpen eeuwen later in het museum terugvinden. Museum Wierdenland is jaren gevestigd geweest in het voormalig gemeentehuis van Ezinge. Het wist daar jaarlijks zo'n 1500 mensen te trekken. In 2007 werd besloten naar een ruimere locatie te verhuizen. In 2008 kon de voormalige school van Ezinge tot een sprankelend nieuw museum worden verbouwd. Tot op het moment van dit schrijven heeft het nieuwe museum 2200 mensen verwelkomd en zijn er 86 boekingen van groepen verricht.

Museum Wierdenland heeft nu een indrukwekkende entree, een winkeltje met onder meer boeken over landschap en archeologie, een modern café, een filmzaal en twee ruime zalen. Ook het Archeologisch Informatie Punt van Middag-Humsterland is in het museum ondergebracht, waar de bezoeker uit verschillende films kan kiezen die iets over de prehistorie en historie van Middag-Humsterland vertellen. Dat dit tot nationaal landschap verheven gebied met Museum Wierdenland een attractie rijker is, getuige ook de enthousiaste reacties in het gastenboek. Het dubbel paardengraf uit de achtste eeuw, dat jarenlang als trofee in de kamer van professor Van Giffen heeft gestaan en later in het Groninger Museum vele bezoekers aan zich voorbij heeft zien trekken, blijft hierbij een hoogtepunt. Bijzonder is dat de wierde de Bouwerd, waar het graf werd gevonden, pal achter het museum ligt en vanuit het glazen uitkijkpunt te zien is.

Waar in het oude museum de opgraving van Van Giffen in Ezinge en het ontstaan van het wierdengebied als onderwerp niet sterk gescheiden waren, hebben ze op de nieuwe locatie elk een eigen zaal gekregen: in de Landschapszaal en de Van Giffenzaal. In de landschapszaal wordt het

ontstaan van Middag-Humsterland uitgebeeld, van waddengebied tot de kwelder waar mensen vanwege de weelderige grassen met hun vee naartoe trokken. Na eeuwen wierden te hebben opgeworpen om hoog en droog te zitten, ontstond vanaf de Middeleeuwen een nieuwe methode om zich te beschermen tegen de zee; het aanleggen van dijken. Het wonen op wierden werd hiermee overbodig en boeren vestigden zich op het voormalige kwelderniveau.

Halverwege de negentiende eeuw werd ontdekt dat wierdegrond zeer vruchtbaar was en als grondverbeteraar kon dienen op schrale zandgronden. In tijden waarin een gebrek aan kunstmest ontstond, groeide de vraag naar wierdegrond en werden vele wierden afgegraven. Terwijl in de landschapszaal de sporen in het huidige landschap van de verschillende perioden centraal staan, is de Van Giffenzaal gewijd aan de vondsten die bij de afgraving van wierden werden gedaan. Zoals de naam al aangeeft wordt met name ingegaan op de afgraving van Ezinge door Van Giffen, begin jaren dertig van de vorige eeuw. Door de wierde niet vertikaal - zoals bij commerciële afgravingen gebeurde - maar horizontaal op te graven, konden de vondsten veel beter op ouderdom worden gesorteerd. Deze systematische aanpak leverde een schat aan informatie op over het leven op de wierde. Ook werden plattegronden van complete woonstalhuizen blootgelegd die met een andere methode verloren zouden zijn gegaan. Van Giffen had hierbij het grote geluk dat een dikke mestlaag de onderliggende voorwerpen door de eeuwen heen luchtdicht heeft afgesloten.

De combinatie van goede conservering en manier van opgraven heeft geleid tot de vondst van een veelheid aan gebruiksvoorwerpen en aardewerk, zoals dat nu in Museum Wierdenland staat uitgestald. Het museum hoopt veelvuldig met de Vereniging van Terpenonderzoek samen te werken, zodat er vele tot verwondering stemmende presentaties kunnen worden gemaakt.

Gedeputeerde Gerritsen (links) en burgemeester Michels (rechts) bij de schoolplaat die Jouke Nijman ter gelegenheid van de heropening maakte.

Foto: Museum Wierdenland

Verdronken Geschiedenis

Sinds januari 2007 is de Stichting Verdronken Geschiedenis actief in het Waddenzeegebied. De Stichting streeft er naar de geschiedenis van dit gebied dichterbij de mensen te brengen en daardoor de historische bewustwording te vergroten. Zo wordt bijgedragen aan de bescherming van landschappelijke waarden en cultureel erfgoed.

In 2005/2006 voerde 'Verdronken Geschiedenis' een pilot-project uit over de opkomst en ondergang van de in de Waddenzee gelegen eilanden Bosch en Buise. Bosch lag ooit ten noorden van de provincie Groningen en Buise in de Waddenzee van Nedersachsen. Het was een samenwerking van onderzoekers van diverse disciplines (geologie, archeologie, historie, ecologie), museummedewerkers en geïnteresseerde burgers (eilanders, wadgidsen, vissers).

De resultaten van deze zoektocht werden in juni 2006 te Warffum gepresenteerd door middel van een eendaags symposium en een tentoonstelling. Over de geschiedenis van het verdwenen eiland Bosch werd gepubliceerd in 'Stad & Lande', cultuurhistorisch tijdschrift voor Groningen³. Vanwege het succes van deze pilot werd in januari 2007 besloten tot de oprichting van de Stichting Verdronken Geschiedenis. De stichting stelt zich ten doel het bevorderen van multidisciplinair onderzoek betreffende de 'verdronken geschiedenis' van het trilaterale Waddengebied (dat wil zeggen zowel in Nederland, Duitsland als Denemarken), alsook van de presentatie van de verkregen resultaten naar een breed publiek. De stichting is op meerdere fronten actief. Om de betrokkenheid van de bewoners van het Waddenzeegebied bij hun eigen geschiedenis te vergroten worden zogenaamde vondsten-avonden georganiseerd. In de achtertuin gevonden of op het strand gejutte historische voorwerpen worden door deskundigen gedetermineerd en beoordeeld. Dit levert af en toe zeer interessante vondsten op⁴. Tot nu toe werden vondstenavonden gehouden op Schiermonnikoog (november 2007), Zoutkamp (april 2008) en op Ameland (november 2008). Een avond op Terschelling wordt voorbereid. Op Schiermonnikoog werd gedurende het seizoen

In de Deense Waddenzee is in september 2008 inventariserend onderzoek gedaan naar de geologische ontstaansgeschiedenis en de bewoningsgeschiedenis van het eiland Mandø⁵.

Foto: Karel Essink

2008 een tweede expositie over het verdwenen eiland Bosch ingericht. Deze expositie trok circa 12.000 bezoekers.

Ongeveer jaarlijks wordt een lezingendag georganiseerd met voor een breed publiek interessante voordrachten over historie, archeologie en geologie van het Waddenzeegebied (2007: Wilhelmshaven; 2009: Leeuwarden). Voor een omvangrijkere en meer diepgaande studie over onder andere de historische relaties tussen waddeneilanden cq eilandbevolking en het vasteland van Noord-Nederland is in oktober 2008 samen met enkele partners een projectvoorstel voor financiering aangeboden aan het Waddenfonds. Nog niet bekend is of de aanvraag wordt/is gehonoreerd.

In 2009 wordt in samenwerking met Nederlandse en Duitse partners een veelomvattend herinneringsprogramma over de geschiedenis van de Dollard-regio uitgevoerd. Aanleiding is de vijfhonderdste 'verjaardag' van de Cosmas- en Damianusvloed van 26 september 1509, waarbij de Dollard zijn grootste omvang ooit bereikte. Middels een wetenschappelijk symposium, een musical, kunstexposities en andere activiteiten worden niet alleen historische feiten maar ook daarmee samenhangende mythen gepresenteerd. Hoogtepunt is een herdenkingsbijeenkomst (te Pogum) en een zogenaamd Dollarfeest (Emden, Pogum, Nieuwe Statenzijl) op 26 september⁶.

Karel Essink⁷

³ Stad & Lande 15, nr 2, 2006.

⁴ zie: www.verdronkengeschiedenis.nl

⁵ zie ook: www.verdronkengeschiedenis.nl

⁶ voor programma-informatie: www.stormvloed1509.eu

⁷ Dr. Karel Essink is secretaris van de Stichting Verdronken Geschiedenis (e-mail: info@verdronkengeschiedenis.nl)

VERSCHENEN PUBLICATIES

** Getimmerd verleden*

In 'Getimmerd verleden' behandelt Tjalling Waterbolk de opgegraven houten gebouwen uit voor- en vroeghistorische tijd op de zand- en kleigronden van Noord- en Noordoost-Nederland. Van deze gebouwen is het hout van het opgaande werk volledig vergaan. Wat rest is vaak niet meer dan de verkleuring in de grond van de kuilen die zijn gegraven om daarin de palen te zetten, die het dak en de wanden van de huizen hebben gedragen. Alleen in de terpen kan ook nog iets van het hout zelf bewaard zijn gebleven.

Sinds de jaren twintig van de vorige eeuw zijn in het gebied bij opgravingen al enkele honderden plattegronden van huizen opgetekend. Ze omvatten de gehele periode van de vroege bronstijd tot en met de middeleeuwen, dus meer dan 3000 jaar. Deze plattegronden laten een grote variatie in bouwplan zien.

De auteur, die bij vele opgravingen persoonlijk betrokken was, onderscheidt 34 typen, die elk gedurende een periode van enkele eeuwen in gebruik zijn geweest. Deze typen worden beschreven en door een aantal voorbeelden geïllustreerd.

Behalve de boerderijen worden ook de bijgebouwen besproken: schuren, losse stallen, spiekers, kuilhutten, waterputten, etc. Ook de omheiningen en de inrichting van de erven worden behandeld. Een apart hoofdstuk is gewijd aan gebouwen met een mogelijke rituele of religieuze functie: van de dodenhuizen uit de bronstijd tot de houten kerkgebouwen uit de middeleeuwen.

Het boek begint met een inleiding over de geschiedenis van het onderzoek en eindigt met een schetsmatige beschrijving van het gebouwde landschap in de verschillende perioden. Lijsten van opgravingen en van de betreffende publicaties completeren het boek. Dit richt zich niet alleen tot de praktiserende veldarcheoloog, maar ook tot de amateurarcheoloog. Deze zal zich een meer concreet beeld kunnen vormen van de woon- en werkomstandigheden van de mensen in het verleden, dan alleen op grond van bewaard gebleven aardewerkscherven en andere voorwerpen mogelijk is.

Sporen van voor- en vroeghistorische houtbouw op de zand- en kleigronden tussen Eems en IJssel, H. T. Waterbolk, Groningen Archaeological Studies 8, uitgave in samenwerking met Archaeological Research & Consultancy (ARC bv), Groningen, circa 300 pagina's, full colour, gebonden, 23 x 29,6 cm; prijs: 49,00 euro.

JAARVERGADERING

De algemene ledenvergadering van de Vereniging voor Terpenonderzoek vindt plaats op zaterdag 13 juni 2009 in Museum Wierdenland in Ezinga (14.00 uur). U heeft hiervoor al een uitnodiging ontvangen. Belangrijkste punt op de agenda zijn de gewijzigde statuten. Na de vergadering is er gelegenheid het museum te bezichtigen.

AANMELDING LEDEN

Nieuwe leden kunnen zich aanmelden bij penningmeester Wietske Prummel of secretaris Annet Nieuwhof.

E-mail: w.prummel@rug.nl
a.nieuwhof@rug.nl

Adres: p/a Groninger Instituut voor Archeologie,
Poststraat 6
9712 ER, Groningen.

De contributie bedraagt 15 euro per jaar. Voor nieuwe leden geldt nog steeds een aanbieding: wie zich met terugwerkende kracht opgeeft vanaf 2007, ontvangt de laatste jaarverslagen (nr. 91 over Englum en 92 over Dorkwerd) voor 25 euro. Leden ontvangen de Jaarverslagen en de Nieuwsbrief, en kunnen deelnemen aan excursies die door de vereniging worden georganiseerd.

KOPIJ

Kopij en aanbevelingen voor op te nemen rubrieken of berichten, kunnen ingezonden worden naar de Redactie van de Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek, p/a Gerhard Bakker, Hanenburg 13, 8926 KT Leeuwarden. E-mail: ga-bakker@hetnet.nl

COLOFON

De Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek verschijnen sinds 1984 op onregelmatige tijdstippen. De redactie bestaat op dit moment uit Gerhard Bakker en Evert Kramer. De eerstvolgende nieuwsbrief verschijnt eind dit jaar. Deadline kopij: 1 december 2009

Vereniging voor Terpenonderzoek
Poststraat 6
9712 ER Groningen

ISSN 13813331